

Шевцов С. П.

доктор філософських наук, професор,
кафедра філософії,
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова

ТЕМА НАСИЛЬСТВА У РАННІЙ ГРЕЦЬКІЙ ПОЕЗІЇ

Поняття «насильство» – одно з тих, які важко визначити, з чим погоджуються майже всі дослідники. Його важко визначити в теоретичному плані, але, нажаль, воно є дуже вагомим у житті, настільки вагомим, що складно навіть уявити життя без нього. Тим не менш такі спроби завжди існували і існують сьогодні, більш того, в останні десятиліття їх все частіше намагаються позбавити статусу утопії. Цей розгляд присвячений спробі розглянути, як позначалася присутність насильства в іншій культурі.

Така постановка питання підіймає велику кількість методологічних питань, головне з яких можна сформулювати наступним чином: якщо ми сьогодні не здатні чітко відокремити насильство від інших форм поведінки, яким чином можемо ми зробити таке виокремлення на матеріалі ранньої грецької поезії? В умовах стислої доповіді це питання не може отримати задовільного розв'язання. Наша мета полягає лише у тому, щоб позначити наявність опису насильства у грецькій поезії та придивитися до того, яке вираження воно там отримує. Єдине, що слід позначити, що ми будемо спиратися не виключно на наявність в тексті відповідних грецьких термінів – іменників βία або ὄβρις та дієслів βιάζω та ὄβριζω (а також близьких до них за значенням) – але на опис дій або стосунків, які ми сьогодні могли би позначити як насильницькі. Реконструювання уявлень давніх греків щодо насильства є окремим і надзвичайно складним питанням.

В будь-якому разі починати слід з Гомера, бо його поеми слугували зразком та джерелом для всієї пізнішої грецької лірики, а частково – і трагічної поезії. *Іліада* дає значну кількість прикладів насильницьких дій, навіть, якщо залишити осторонь

бойові сцени в чистому вигляді. Але важко не звернути увагу на ту лють, з якою переможець поводить ся з враженим противником: Агамемнон вбиває сина Антимаха, котрий благає його про помилування, відрубє йому голову і руки і стусаном відкочує від себе тіло (Лл. XI 146-147); в іншому епізоді Патрокл запрошує Аякса до знущання над тілом Сарпедона, сином Зевса (Лл. XVI 559-560); після загибелі самого Патрокла, вже Гектор оголює вбитого ворога і тягне його геть, щоб відсікти йому голову і кинути тіло міським псам (Лл. XVII 125 і далі); а після того, як Ахілл вражає Гектора, переможець сам знімає з нього обладунки, а всі ахейці, що знаходилися поблизу, встромляють у труп свої списи (Лл. XXIII 368 і далі); більш того, пізніше Ахілл, проткнувши крізь щиколотки Гектора ремені, тягне його в пилу за своєю колісницею, з тим самим наміром кинути труп ворога собакам (Лл. XX 395); навряд чи позбавлені побоювання батька Гектора, Пріама, що Ахілл розрубить тіло його сина на шматки (Лл. XXIV 408 і далі). Таких епізодів в *Iliadi* безліч, значним чином оповідь поеми просто переходить від одного випадку до наступного. Чоловіків вбивають з люттю, жінок гвалтують, тих, хто зазнав поразки, очікує смерть або рабська доля.

В деяких епізодах важко встановити, чи можна говорити про насильство – з нашої позиції деякі епізоди безумовно слід визнати насильством, але для сучасників навряд чи вони розумілися такими. Наприклад, коли в кінці третьої пісні, після того, як Паріс програв свій поєдинок Менелаю і врятований Афродітою, сховався в своєму будинку, Єлена не хоче його втішати, але Афродіта примушує її зробити це (Лл. III 389 і далі). Цей примус є скоріше психологічним, а не фізичним насильством, втім богиня змушує Єлену підкоритися прямою загрозою.

Певну відміну ми знаходимо в *Odisei*. Там також достатньо прикладів прямого фізичного насильства, достатньо згадати, наприклад, деякі дії женихів, але значно більш показовим є розправа Одисея та Телемаха із служницями, які привітали женихів та ділили з ними ложе: Телемах відмовляється позбавити їх життя «чистою смертю» та вішає, і вони висять «Наче дрозди тонкокрилі чи дикі голубки» (Од. XXII 460 і далі); ще більш

виточене покарання очікує Мелантія, йому відтяли носа, вуха та геніталії, потім відрубують ноги та руку і кидають собакам (*Од.* XXII 475 і далі). Але разом з такими окремими прикладами, слід зазначити, що вся поема побудована як розповідь про насильство над Одиссеєм з боку богів. В цьому плані вся поема має ту саму схему, що й відома народна казка про Колобка: майже кожний, кого зустрічає Одиссей у своєму мандруванні, намагається вчинити над ним насильство, втім він так саме поведився з іншими на початку подорожі, коли мав багато кораблів та воїнів.

Треба визначити, як надзвичайно цікаву, роль богів, бо саме вони перші намагаються довести завдяки насильству перевагу над людьми (а також один над одним). Насильство присутнє в поемах як природна складова цього світу, і тут нам неважливо, чи це люди вподібнюються богам, коли утворюють насильство, чи навпаки, як вважають дослідники, лише переносять на них власні форми поведінки. Згадаємо, що у *Вакханках* Еврипіда Діоніс доводить, що він бог, якому слід поклонятися, саме через жорстоке насильницьке покарання для фіванського царя Пенфея, якій відмовлявся шанувати цього бога відповідними ритуалами. Зрозуміло, цей приклад відноситься до іншої епохи, але він може слугувати підкріпленням припущення, що такі уявлення склалися раніше і довго трималися. Характерно також, що греки навіть в спокійній безболісній смерті вбачали стрілу Артеміди (*Іл.* VI 428).

В *Теогонії* Гесіода генеалогії богів також значним чином складаються з насильницьких дій. Кронос затверджує свою владу через насильницькі дії над своїм батьком, Ураном, і в свою чергу стає жертвою подібних дій від свого сина, Зевса. Олімпійці отримують верховну владу як наслідок гігантомахії – ключової події встановлення цивілізації, як її розуміли греки, перемоги одних богів над безсмертними богами-титанами. В *Роботах і днях* мова йде нібито зовсім про інше, але і там Гесіод починає з походження заздрості – богині Ериди, точніше, він відзначає, що їх дві, і якщо старша корисна людям, то друга, молодша, пов'язана з насиллям і вносить у світ війну та ворожнечу (*РiД* 14). Наступний сюжет – про створену за наказом Зевса Пандору, яка сприляла виникненню на Землі нещастя, але зі слів Гесіода не

можна зробити висновок, чи були серед летучих бід якісь види насилля. А далі йде викладення відомого міфу про п'ять поколінь людей, і тут автор чітко позначає, що перші три Зевс робить такими: кожне наступне гірше за попереднє, тобто за волею Зевса люди все більше рухаються у бік насильства, яке виникає з третім поколінням: «віддані Аресовій справі, яка спричиняє навколо стони та насильство» (*РiД* 145-6). Щодо нинішнього, п'ятого покоління, то воно буде деградувати у бік насильства: «правом стане сильна рука» (*РiД* 192). Потім відбувається певний зворот, і Гесіод радикально змінює позицію: насильство вже не виходить від богів (перш за все від Зевса), а навпаки, Зевс слугує гарантом справедливості і карає тих, хто творить зло: «Голосу Правди слухати вмій, насилля – цурайся! Це ж бо Кроноса син уклав закон такий людям» (*РiД* 274-5. Пер. А. Содомори). Гесіод не надає будь-якого обґрунтування такої зміни позиції, навіть не можна казати, чи усвідомлює він наявність певної суперечливості у своєму викладенні. Схоже на те, що така сама суперечливість може бути знайдена і у фрагментах інших творів Гесіода, але їхній стислий характер та неповнота не дає можливості робити остаточні висновки. Схоже на те, що Гесіод був противником насильства та прихильником справедливості та права, але водночас джерело насильства вбачав у природному стані, безальтернативним джерелом якого для нього виступали боги.

В *Гомерівських гімнах* також неодноразово згадується насильство – і відносно могутнього і сурового Аполлона, якого бояться майже всі інші боги, і стосовно Деметри, чию доньку Кору насильно викрав та зґвалтував Аїд (з дозволу Зевса), і багатьох інших богів. Нормальне ставлення до богів з боку людей – тремтіння перед їхньою могутністю. Боги доводять свою перевагу головним чином силою, відкрито використовуючи насильство до тих, хто не ставиться до них з певною повагою та не шанує їх відповідними ритуалами.

Рання грецька лірика дійшла до нас переважно в уривках, більша частина того, що ми маємо – це святкові поезії, присвячені шануванню богів та людей. Головна її спрямованість – підняти до урочистості сучасні та повсякденні події, але разом з цим вона

розкриває внутрішнє життя людини, її місце в цьому світі, її радощі, страждання та біль. Поети досягають цього переважно завдяки використанню міфів та певного типу висловлювань (ідіом), що надає земним подіям божественну або героїчну відповідність.

Присутність теми насильства у ліричній поезії ми тут можемо тільки позначити. Обмежимося розглядом лише деяких авторів, бо це занадто велика і складна тема для стислого огляду. У Архілоха, війна, найманця, людини пристрастей, насильство постає в двох основних формах: як те, що створюють люди по відношенню до інших людей, та як те, що створюють боги для людей. Але, як це не дивно, ці два різновиди збігаються в тому, що той, хто чинить насильство, має перевагу над своєю жертвою. Архілох високо цінує справедливість та право, але, на відміну від Гесіода, не дуже вірить в його існування в цьому світі. «Міра гостинності в нас – смертні дари ворогам», «...в цьому я таки мастак: Злом за зло відповідати, ще ж – і неабияким», «Злидарі, мої країни...», «Хай там що, а правда в тому, що Арес – для всіх один» (вірші Архілоха наводжу у перекладі А. Содомори). Інший вид насилля – це, як то не дивно, любов, бо вона відіймає pokій, створює нещастя для людини, відіймає кінцівки та ще й розум з душевною рівновагою. Любов – від богів, тут немає сумніву, а от джерело людських злочинів встановити складніше. Іноді складається враження, що думка спричинити зло іншій людині – також від богів («Розгніваний на тебе, що за бог такий [На крок той підштовхнув тебе?]»), а іноді здається, що за думкою поета люди самі через власні пристрасті творять насильство над іншими. Сам Архілох також не чужається цього і вбачає в ньому встановлення порушеної другом-ворогом справедливості.

Саффо майже не звертається до теми насильства, але кризь її опис життя дівчини та жінки весь час можна відчутти трагічність такої долі через її знаходження у полоні власних почуттів та водночас у зовнішній владі чоловіків. Тут важко робити якісь висновки, але можна відзначити, що божественна складова насильства певним чином прихована за чарівним складом її віршів. «Не в силах ткати я – Серце болить, О рідна мамо! Жагою, мов вогнем, Мучить мене Кіпріда ніжна» (тут і далі – переклад Г.

Кочура). «Тільки образ твій я побачу – слова Мовить не можу. І язик одразу німіє, й прудко Пробігає племін тонкий по тілу. В вухах чути шум, дивлячись, нічого Очі не бачать. Блідну і тремчу, обливаюсь потом, Мов трава пожовкла, безсило никну, От іще недовго й, здається, має Смерть надлетіти...». «І кого схилити Пейто повинна У ярмо любовне тобі? Зневажив Хто тебе, Сапфо?» Безумовно, суто формально це важко вважати описом насильства, разом з цим, безправна та вразлива доля героїнь Сапфо змушує відчувати весь час присутність насильства як деякої тіні. Характерно, як і в інших вимірах, Сапфо поєднує та сплітає насильство зовнішнє і внутрішнє майже до неможливості їхнього розділення. І тут важко провести межу між богами та чоловіками, між тим, що вторгається ззовні, і тим, що діє з середини.

В поезії Алкея насильство присутнє більш явно, чому сприяло, можна припустити, його бурхливе життя, участь принаймні у двох битвах та постійне протистояння владі (аж до вигнання) рідного міста Мітилені. Разом з цим Алкей значно менш за своїх попередників відносить насильство до богів. В його віршах воно нібито поступово спускається на землю. Хоча в його гімнах воно також існує між богів (фрагмент гімну Гефесту – фр. 349 за збіркою Едгара Лобеля та Деніса Пейджа, – де Арес загрожує привести Гефеста насильно), боги рідше втручаються у справи людей, принаймні насильницькими діями. Насильство головним чином породжується самим людьми у їхньому політичному протистоянні. Боги менше присутні у земних справах, навіть любов він розуміє переважно як чисто людське почуття і далекий від думки, що це нещастя, яке боги посилають смертному.

Таким чином, можна обережно припустити, що в ранній грецькій поезії ми простежуємо поступову зміну розуміння насильства – від цілісного сприйняття його як божественного втручання богів до перекладання відповідальності за нього значною мірою на саму людину та умови існування людського суспільства.